

УДК 93/94 [342.78:355.441]

DOI: 10.33099/2707-1383-2020-36-2-163-189

Вронська Т. В., доктор історичних наук,
викладачка, Воєнно-дипломатична академія
ім. Є. Березняка (Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Пастушенко Т. В., кандидат історичних
наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ)
ORCID: [identiferis 0000-0003-0775-3788](https://orcid.org/0000-0003-0775-3788)

ОТОЧЕНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ, ПРОЦЕДУРА ПЕРЕВІРКИ ТА КАРАЛЬНІ ПРАКТИКИ

У статті порушується проблема так званих оточенців – бійців і командирів Червоної армії, які внаслідок несприятливого перебігу подій на фронті опинилися затиснутими у кільці противника та змогли згодом дістатися розташування радянських підрозділів. Але смертельна небезпека маршу по тилах противника, страх потрапити в полон чи загинути, виявилася лише частиною історії цих людей. Продовженням випробувань після повернення “до своїх” була недовіра, безпідставне обвинувачення і нерідко – суворе покарання. Донині у більшості досліджень непоміченою залишалася та надважлива обставина, що оточенців і військовополонених у директивах репресивного характеру згадували через кому. Цей розділовий знак, використовуваний для відокремлення слів і словосполучень, у роки війни став фатальним сполучником, яким згадані категорії військовиків фактично ототожнили у соціально-правовому статусі й затаврували спільним визначенням зрадник/дезертир. На підставі аналізу законодавчо-нормативних актів, донесень, архівно-слідчих справ, широкого кола інших джерел, зокрема й особового походження, у статті аналізується еволюція ставлення сталінського режиму та його карально-репресивних органів до цієї категорії учасників бойових дій. У центрі уваги – концептуальні засади та особливості процедури перевірки, каральні практики та соціально-правові наслідки дискримінації оточенців, пролонговані на декілька повоєнних десятиліть. Окрім контррозвідки, до перевірки згаданих осіб, якщо вони мали партквиток, долучалися партійні комісії військових частин і з’єднань. У дослідженні представлено й специфіку перевірки командирів та рядових бійців Червоної армії, співробітників радянських спецслужб, жінок, як військовослужбовців, так і вільнонай-

маніх. Приклади індивідуальних історій показують, що, зазвичай, сам факт перебування в оточенні ставав додатковою обтяжуючою обставиною у їх кар'єрі й особистому житті, нерідко мав фатальні наслідки.

***Ключові слова:** Друга світова війна, оточенці, Червона армія, НКВС, перевірка, фільтрація, особливі відділи, спецтабори, штурмові батальйони.*

Постановка проблеми. Сьогодні, коли мова йде про Другу світову війну, у пам'яті вибудовується асоціативний ряд подій: криваві оборонні бої, евакуація промислових потужностей, трагедія Бабиного Яру, Сирецького концтабору в Києві, Янівського – у Львові та інших концентраційних таборів, тюрем та гето, створених окупантами на території України; вивезення на примусові роботи до Німеччини українських громадян тощо. Ці та інші складові Другої світової війни більшою чи меншою мірою висвітлені в багатьох працях науковців, популярній і художній літературі. Натомість і донині присутнє в побутовому та науковому теза у русі поняття “оточенці” ще не включене належним чином до наукового дискурсу. Відсутній адекватний опис життєвого досвіду сотень тисяч військовиків, які не з власної волі потрапили в оточення, вимушено жили або помирали зі статусом дезертирів. Історики в боргу перед пам'яттю цих, здебільшого мовчазних, жертв війни. Умовні “три крапки” в загальному наративі війни мають бути заповнені за рахунок якомога об'єктивнішого історичного оприявлення цієї категорії учасників/жертв війни.

Аналіз останніх досліджень. Перші згадки про оточенців з'явилися в мему-

арній та художній літературі [26; 27; 28; 29; 35; 39; 41; 47; 52; 55; 56]. Згодом ця тема побіжно зачіпалася у деяких наукових розвідках, присвячених каральній політиці влади; проблемам військового полону, функціонування системи ГУЛАГ тощо [36; 37; 45; 46; 51; 57]. В українській і сучасній російській історіографіях найбільш ґрунтовно описано дії армійських підрозділів в умовах оточення за 1941–1942 рр. – період катастрофічних поразок Червоної армії [21; 27; 29; 31; 32; 38; 43]. Оточенці розглядалися у контексті формування радянського партизанського руху в Україні, як одні з активних його організаторів [38]. У цьому контексті піднімалося й питання їх повоєнної легітимації і проблеми перевірки. Лише нещодавно зміст і деталі спецперевірки, каральні практики стосовно цієї категорії військовослужбовців, їх подальша доля в армії та цивільному житті стали предметом спеціального дослідження [40; 55]. Проте більшість істориків подавали регламентні документи з цього питання, зокрема й відомчі, без належного аналізу згаданих приписів. Тому й залишилася поза увагою та надважлива обставина, що оточенців і військовополонених у директивах репресивного характеру згадували через кому. Цей розділовий знак,

Підполковник Володимир Повійчук, начальник зв'язку 226-ї стрілецької дивізії. Фото, 1943 р. У 1941 р. – начальник зв'язку 124-ї дивізії, один із організаторів успішного виходу із оточення частин дивізії від західного кордону до Житомирської обл.

використовуваний для відокремлення слів і словосполучень, у роки війни став фатальним сполучником, який урівняв, ототожнив у соціально-правовому полі і військовополонених і оточенців, котрих сталінський режим затаврував спільним визначенням зрадник/дезертир.

Сьогодні з'явилася можливість ознайомитися з окремими матеріалами спецперевірок оточенців, зокрема співробітників наркомату внутрішніх справ. Ці досі маловідомі документи – частина таємного діловодства НКВС–НКДБ. Протоколи допитів, висновки відповідних органів, матеріали слідства вкупі зі спогадами самих колишніх оточенців дають змогу реконструювати поневіряння багатьох бійців і командирів Червоної армії, побачити інший бік війни: як

трагедію виходу з “котлів”, так і зламані долі багатьох людей, котрі в результаті перевірок потрапили до штрафних підрозділів і штурмових батальйонів, провели роки у сталінських таборів. Дехто з них навіть поплатився життям.

Мета статті. Свідомо залишаючи поза увагою обставини воєнно-історичного характеру, які, власне, і спричинили потрапляння в оточення (“котли”) великих угруповань радянських військ, пропонуємо зосередитися на “правових” і процедурних аспектах вирішення долі тих бійців і командирів, котрим пощастило вирватися з кільця оточення, уникнувши полону.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку Другої світової війни 3 вересня 1939 р. на адресу командного складу Червоної армії надійшла телеграма НКО СРСР, якою, окрім іншого, приписувалося: готувати особовий склад і до боїв у несприятливих умовах оточення. Нарком оборони К. Ворошилов повчав командирів військових підрозділів: “Зверніть увагу на ...виховання [у бійців] стійкості і вміння битися в оточенні” [14, 152–153].

Але тоді ні ті, хто наставляв, ні ті, кого повчали, не могли припустити, як саме доведеться “битися в оточенні”, а головне – як виходити з нього. Військова теорія, положення відповідних статутів виявилися малоприматними в умовах швидкого наступу противника. Їх розробляли одні люди, а в бій вели інші. Реально до бою в оточенні та прориву ворожого кільця у 1941-1942 роках мало хто виявився готовим. Тра-

гічний досвід бойових дій під час радянсько-фінляндської війни, бої біля селища Суомуссалмі, нищівна поразка 44-ї стрілецької дивізії, оточеної на Раатській дорозі на початку січня 1940 р., не були враховані у тактиці дій Червоної армії, а стали приводом для репресій [14, 291, 420–422].

Наступальна концепція, закріплена у статутних армійських документах і ретрансльована через пропаганду війни “на чужій території” й “малою кров’ю”, виявилася неефективною у безпосередньому зіткненні з Вермахтом. Швидкому просуванню територією СРСР німецьких танкових клинів армія “країни Рад” перешкодити не могла. Натомість радянські війська, переходячи в контрнаступ, утримуючи власні позиції попри загрозу обхідного маневру противника, втрачали можливість вчасно відступити й опинилися в “лещатах”.

Лінію поведінки бійців в оточенні вище керівництво зафіксувало 16 серпня 1941 р. у наказі Ставки ВГК №270 “Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї”. У документі прописувався єдиний можливий сценарій: “Частинам і підрозділам, які потрапили в оточення ворога, [наказується] самовіддано боротися до останньої можливості, берег-

1. Прежде чем заполнить анкету необходимо ознакомиться с вопросами для правильного ответа на них.
2) Ответы писать подробно, четко и разборчиво, прочерки делать не разрешается.
3) На вопросы, не предусмотренные анкетой, но имеющие существенное значение, лицо, заполняющее анкету, должно обязательно ответить в конце анкеты.
4) Анкета заполняется только лично.
5) В тексте ответов указываются также ссылки на подтверждающие документы, если таковые имеются.

АНКЕТА
СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ РАБОТНИКА МВД

ВОПРОСЫ	ОТВЕТЫ
а) о себе	
1. Фамилия, имя и отчество.	Битневский Исидор Михайлович
2. Когда и где изменял фамилию, или имя и отчество, перечислить их и указать причины изменения.	не изменял
3. Год, месяц и число рождения.	1899 г. 31-го февраля
4. Место рождения (село, деревня, город, район, область по их названию в год рождения). В скобках указывается место рождения по новому наименованию и административному делению.	ст. Караганов
5. Национальность, родной язык.	Украинцы Русский
6. Если ранее состоял в другом гражданстве или подданстве, указать в каком именно, когда принял в гражданство СССР и какими документами оформлено.	не состоял

Сторінки анкети “спеціального призначення співробітника МВС”
І. Битневського. 1949 р. (ГДА СБУ)

ти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразки фашистським собакам”. Далі йшов доволі дивний, з огляду на вимоги військових статутів, припис, який фактично нівелював засади субординації: “Зобов’язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового стану, зажадати від командира, навіть вищого за рангом, частина якого перебуває в оточенні, битися до останньої можливості, аби пробитися до своїх” [14, 485].

Прикладом успішних дій по виходу з оточення, які відповідали настановам

ВОПРОСЫ		ОТВЕТЫ		
27. Служили ли в старой армии, когда вступали и закончили службу, последний чин и должность. Имели ли награды, какие, за что, от кого (сослаться на документы).		[Handwritten notes and signatures]		
28. Были ли в плену, в окружении или интервированным во время империалистической или гражданской войны, а также в период Отечественной войны против немецких оккупантов, где, когда, при каких обстоятельствах, из какой части Красной Армии попали в плен, окружение или были интервированы.		[Handwritten text: "В плену был в 1941 году в районе села..."]		
29. Участие в составе Красной Армии, органов и войск ВЧК—ОГПУ—МВД—МГБ на фронтах гражданской войны и Отечественной войны против немецких оккупантов. В составе какой части, где, с какого по какое время, рабения, контузии, увечья, связанные с исполнением служебных обязанностей.		[Handwritten text: "Участие в составе 37 армии..."]		
В какой должности	В составе какого подразделения какой части, органа, соединения армии, фронта	Где	С какого времени	По какое время
Ком. взвода	Штаб 124-й дивизии	м. Новомиргород	май 1941	ноябрь 1941
Инженер	Штаб 37 армии	Итаны, Львов	с 1940	ноябрь 1941
Взв. Ком. ФД	Командир взвода	Боржаны, Харьков	Сентябрь 1941	ноябрь 1941

Сторінки анкети “спеціального призначення співробітника МВС” І. Битневського. 1949 р. Пункт 28 звучав “Чи були в полоні, в оточенні... за яких обставин де і коли потрапили в полон, в оточення”. (Архів ГДА СБУ)

наказу № 270, є прорив залишків частин і підрозділів 124-ї стрілецької дивізії 27-го армійського корпусу 5-ї армії, яка дислокувалася на радянському кордоні у Волинській області. За місяць безперервних боїв у тилу Вермахту лісами та селами Волинської, Рівненської, Хмельницької областей, приблизно 2000 бійців дісталися 27 липня 1941 р. в розташування частин Червоної армії в районі села Білокоровичі Житомирської області. Про це докладно написав у своїй доповіді начальник зв'язку 124-ї дивізії капітан Володи-

мир Повійчук, який фактично очолив штаб дивізії, після поранення генерала Пилипа Суцого. Незважаючи на бадьорий стиль рапорту про “вдалий, хоча і з втратами, вихід з оточення”, у доповіді знаходимо чимало деталей, зокрема й побутових, про скрутні й драматичні обставини перебування окремих формувань у ворожому кільці: “У дні повного оточення і неможливості виходу [з нього] частини дивізії харчувалися кониною, з’їли понад 120 коней. Бійці мусили готували їжу у трофейних касках, у цинкових коробках від патронів. Пізніше харчування здобували партизанськими діями: нападали на обози та автотранспорт противника”[13, 140].

Проте більшість частин Червоної армії, затиснутих у кільці противника, так і не змогли вирватися з оточення. Упродовж 1941–1942 рр. у тринадцяти “котлах” було знищено майже всі боєздатні частини Червоної армії першого ешелону, сотні тисяч бійців і командирів. На території України в 1941 р. у великих оточеннях у районі Умані, під Києвом та Мелітополем Вермахт ліквідував основні радянські ударні угруповання. На думку багатьох сучасних військових істориків, поразки та втрати 1941 р. значною мірою зу-

мовлювалися нездатністю Й. Сталіна й вищого військового командування відмовитися від доктрини наступальної війни. Одним із прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, що завершилась оточенням і знищенням чотирьох армій Південно-Західного фронту. Зокрема, 452 720 осіб бійців і командирів виявилися “затиснутими” на лівобережжі Дніпра, у межах сучасних Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської областей [32, 40].

Більшість оточенців, зокрема й під Києвом, потрапили в полон. Про це свідчать німецькі дані про полонення 665 тис. червоноармійців [24, 805] і радянські, що на 1 жовтня 1941 р. з оточення прорвалася 21 тис. бійців та командирів і 10 представників вищого командування, що загалом становило всього 4 % особового складу армій фронту [32, 40]. Хтось з оточенців, не маючи можливості дістатися до своїх, поступово долучався до руху опору на окупованій території [39]. Деякі військовики тихо осіли в містах і селах,

приховуючи свій статус та очікуючи на повернення Червоної армії. Складно встановити їх загальну кількість, але очевидно, що таких оточенців теж було чимало. Перебуваючи на окупованій території, кожен облаштовував своє життя по-різному – когось депортували на примусову працю в Німеччину, а дехто свідомо пішов на співпрацю з окупантами, навіть зробив кар’єру в каральних органах (служба в поліції, наглядачами в тюрмах тощо) [34].

Оточенці, яким пощастило залишитися живими та, уникнувши полону, вийти в розташування своїх військ, перш ніж знову повноправно стати до лав армії, мали пройти чимало перевірок. До них ставилися так само суворо, як і до колишніх військовополонених. І тим, і іншим не довіряли. Оточенців, зокрема, підозрювали в тому, що вони могли бути завербованими й закинутими для розвідувальної або підривної роботи.

Певну кількість бійців затримували загороджувальні загони¹. Таку ж функцію в межах своєї компетенції з охо-

¹ Загороджувальні загони у Червоній армії було створено 27 червня 1941 р. Окрім виявлення та взяття під варту диверсантів, ворожих парашутистів, охорони продовольчих і військових складів на них покладалося завдання затримувати оточенців, котрі виходили з чергового “котла”. У перший місяць війни керівництво НКВС СРСР було незадоволене ефективністю загороджувальних загонів і вже 28 липня ухвалюється рішення про “зміцнення” цих підрозділів досвідченими оперативними працівниками. Але на переконання вищого військового командування, уже наявні загороджувальні загони, у тому числі й окремі стрілецькі формування, створені наказом НКВС СРСР від 19 липня 1941 р. при особливих відділах дивізій, корпусів, армій та фронтів, не виконували належним чином своїх завдань. Тож було ухвалено рішення про формування паралельних структур із такою ж назвою, але з ширшими повноваженнями, радикальнішими засобами впливу, зокрема й на відступаючі військові частини. 5 вересня 1941 р. директивою Ставки ВГК №001650 спочатку лише командувачеві Брянського фронту А. Єрьоменкові, а 12 вересня й іншим воєначальникам такого рівня, у тому числі головнокомандувачеві військами Південно-Західного напрямку, наказувалося створити загороджувальні загони у стрілецьких дивізіях, яким належало “не допускати самовільного відступу частин, а в разі втечі зупиняти, застосовуючи за необхідності зброю”. На озброєнні цих підрозділів, які передбачалося сформувати в найкоротший термін, до 18 вересня, окрім штатної стрілецької зброї були бронемашини та декілька танків. “Надійним бійцям” зі складу загороджувальних загонів наказувалося “не зупинятися перед застосуванням зброї, ліквідовуючи ініціаторів паніки” [16, 411–412; 17, 20, 85–86].

рони тилу діючої армії виконували й війська НКВС. Із доповідної записки наркомату внутрішніх справ СРСР до Держкомітету оборони про наслідки таких заходів дізнаємося, що станом на 1 квітня 1942 р. було затримано 842 432 особи, у тому числі 3869 оточенців, які підлягали фільтрації [18, 383–384].

Іноді затриманих доправляли до найближчих військових частин, де проводилося первинне, спрощене опитування. Частіше, як це й належало, перевірку обставин виходу з оточення та інші “процесуальні” дії здійснювали відповідні підрозділи контррозвідки – особливі відділи².

Якщо оточенці виходили групою на чолі зі своїм командиром, збереженою зброєю або ще й навіть із прапором частини, то їх доволі швидко без особливих зволікань (після одно – дводенної перевірки) включали до складу найближчого військового формування чи відправляли в тил у розпорядження військових комендатур, а звідти – на передову або пункт комплектування нових частин. Щасливо склалася доля, згадуваного вище, капітана Володимира Повійчука, який залишився живим і під час виходу із “Київського котла” (на відміну від 124-ї дивізії, яка була повністю розгромлена і на початку грудня 1941 р. розформована). Вже полковник Повійчук брав участь у Сталінградській битві, у

витісненні військ Вермахту з території України, закінчив війну у Празі. Після виходу у відставку у 1954 р. повернувся до Кіровограда, до кінця життя вів активну громадську діяльність [51]. Утім, навіть ці, “чисті” з погляду контррозвідки, колишні оточенці залишалися під пильним контролем. За ними наглядали як особливі відділи, так і політпрацівники частин, де вони служили.

Одинакам було набагато складніше, особливо тоді, коли вони не могли чітко пояснити, де так довго блукали, чому втратили зброю, документи, а нерідко й форму зі знаками розрізнення. Таких за щонайменших підозр у супроводі співробітника особливого відділу відправляли далі – як правило, до штабу дивізії або в тил для ретельнішої перевірки.

Принагідно зауважимо, що в тогочасних умовах, з огляду на активну роботу німецьких спецслужб, які намагалися впровадити свою агентуру в лави Червоної армії та глибокий радянський тил під виглядом оточенців або колишніх військовополонених, необхідність перевірки була цілком виправданою.

У процесі перевірок колишніх оточенців спрацьовував фактор традиційної недовіри, підозри й навіть ворожості до тих, хто хоча б якийсь час перебував на території, контрольованій противником. Притаманна сталінському режимові шпигунома-

² На початку війни особливі відділи (контррозвідка) перебували в підпорядкуванні НКВС СРСР. 8 лютого 1941 р. за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР їх було передано до системи наркоматів оборони та військово-морського флоту з перейменуванням у 3-тє управління НКО. Постановою ДКО №187 сс від 17 липня 1941 р. останні реорганізовані в особливі відділи НКВС СРСР. 14 квітня 1943 р., згідно з постановою ДКО, створене Головне управління контррозвідки НКО, особливі відділи повернули до військового відомства, але вже під новою назвою – “Смерш” (“Смерть шпигунам”).

380/133 3.ХП.56г.№10/1/5942 напр. в ОК УКГБ Киевской области для приобщения к личному делу № 10/1/5942

Сотрудника НКВД УССР, вышедшего из окружения. Кругликс Ва

1. Фамилия, имя и отчество Битневский Исидор Михайлович
2. Год рождения 1899
3. Спецзвание Капитан 2-й категории.
4. Занимаемая должность Быв. зам. нач. ОО НКВД 87 Армии
5. Когда и где попал в окружение в районе г. Киева в середине сентября 1941 г.
6. Когда и где вышел из окружения 5. XI - 41 г. в районе с. Александровка, Корсаковского района Курской обл.

Картка «співробітника НКВС УРСР, який вийшов із оточення» капітана держбезпеки І. Битневського. 1941 р. (Архів ГДА СБУ)

нія, підозріливість, зневага до власних громадян і нехтування людським життям не залишали жодних сумнівів щодо спрямування та змісту директивних приписів. Навіть поверховий аналіз правових актів воєнної доби дає змогу переконатися, що в перший рік війни спостерігалася стала тенденція до непомірного підвищення планки репресалій.

Наприклад, 13 вересня 1941 р., у найбільш драматичні дні оточення військ Південно-Західного фронту, наркомат внутрішніх справ СРСР видав директиву № 239 «Про поліпшення взаємодії в агентурно-оперативній роботі особливих відділів та місцевих територіальних органів НКВС СРСР», яка містила докори на адресу згаданих підрозділів, котрі, на переконання авторів документа, «не докладали належних зусиль для

виявлення дезертирів та агентури, за-вербованої серед оточенців» [17, 87].

Директива НКВС СРСР № 292/к від 19 листопада 1941 р. про боротьбу з агентурою німецької розвідки приписувала наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв та областей зосередитися на виявленні «ненадійних осіб» в армійському тилу. Серед кандидатів на серйозну перевірку згадувалися ті, хто видавав себе за біженців, відстав від своїх частин, а також військовослужбовці – утікачі з ворожого полону. У документі наказувалося: «Проводити ретельну фільтрацію всіх осіб, які перейшли через лінію фронту з території, зайнятої противником, і направляти їх у глибокий тил, не допускаючи осідання у прифронтовій смузі» [17, 321].

7. Когда прибыл в Особую Инспекцию ОК НКВД УССР _____

8. Был ли в плену и сколько времени Не был

9. Подвергался ли задержаниям на территории, временно занятой противником Гв. мед. отделение в плену немцев
Иванов Иван Иванович

10. Сохранил ли форму, документы и оружие без формы,
без оружия. Сохранил и башлык, медаль, 200 р. мед.
и часов и медали.

11. Вышел в одиночку или с группой Группой

12. Результаты расследования Оставлен на работе
в орган. НКВД

Зворотній бік картки "співробітника НКВС УРСР, який вийшов із оточення" капітана держбезпеки І. Битневського. 1941 р.

У кожній зі згаданих директив оперативний склад НКВС, фронтові особливі відділи націлювалися на підвищену пильність та жорстке ставлення до тих, хто вийшов з оточення. Такі ж тенденції спостерігалися й у ході спецперевірок, які (в ідеалі!) повинні були спрямовуватися на об'єктивне, усебічне, повне й швидке розслідування, установлення обставин потрапляння в оточення, визначення рівня провини, справедливе покарання для винних і виправдання невинних. У реальному житті, особливо за умов відступу радянських військ, ця процедура спрощувалася, набуваючи форм швидкої розправи, особливо в тих випадках, які були прописаними в директивах репресивного характеру (втрата зброї, документів тощо). У листопаді – грудні 1941, як і на початку 1942 р., спецперевірка здійснювалася

шляхом допитів, опитування свідків та вивчення матеріалів по запитах, які надійшли з місць попереднього проживання. Щоправда, останнє ускладнювалося (а іноді було просто неможливим) через евакуацію або знищення архівів.

Вимоги до різних категорій оточенців (бійці, командири, політпрацівники, співробітники НКВС, члени партії) були диференційованими. Наприклад, командирам військових частин та підрозділів, які не могли пояснити причин свого тривалого перебування на окупованій території, втратили особовий склад, зброю й документи, інкримінували різні пункти ст. 193 Кримінального кодексу (військові злочини в умовах воєнного часу) та висували звинувачення: "не виконання наказу" (п. 2), самовільне залишення частини (дезертирство – п. 9), "бездіяльність" (п. 17),

(50) 27

Учетная карточка | Алф. Люб.

Сотрудника НКВД УССР, вышедшего из окружения.

1. Фамилия, имя и отчество Любитов
Иосиф Михайлович

2. Год рождения _____

3. Спецзвание подполковник

4. Занимаемая должность Зам. Нач. Частей
НХВЗ УССР

5. Когда и где попал в окружение 18 сентября в
районе м. Берашевки

6. Когда и где вышел из окружения в первых числах Октяб
ря 1941 г. в Харьковской обл.

Картка “співробітника НКВС УРСР, який вийшов із оточення” підполковника Йосипа Любитова. 1941 р. (Архів ГДА СБУ)

“самовільний відступ” (п. 21). А коли обвинувачення, зокрема і в недостатньо послідовному та запеклому опорі, неефективному керівництві, пропаганді подальшого відступу Червоної армії (загалом – у розвалі фронту!) не підпадали під формулювання жодного пункту ст. 193, застосовувалася ст. 16 КК (аналогія): “Якщо та чи інша суспільно-небезпечна діяльність прямо не передбачена цим кодексом, то підстави й межі відповідальності за неї встановлюються за тими статтями кодексу, котрі передбачають найбільш схожі за родом злочини” [23, 41, 72–78].

На слідстві для командирів неабияке значення мали й положення згаданого вище наказу Ставки ВГК № 270 – битися “до останньої можливості”, “пробиватися до своїх”. Зокрема, в одній із доповідних записок про наслідки пере-

вірки на політкомісії при політичному управлінні Південно-Західного фронту оточенців-командирів читаємо: “Колишній воєнком 146 с[трілецької] д[ивізії] Л. потрапив у вороже оточення, знищив партквиток та особисту зброю. Вийшов з оточення лише 24.12. [19]41 р. Відсиджувався на території, окупованій противником, і таким чином залишався в тилу ворога 5 місяців, не вживаючи зусиль для своєчасного виходу до своїх частин” [22] (тут і далі курсив наш. – Авт.).

Зважаючи на загальну звинувачувальну тональність, чинні приписи репресивного характеру, тогочасну атмосферу підозри та недовіри командири середньої й нижчої ланок фактично відповідали за прорахунки, помилки вищого політичного керівництва, воєначальників.

7. Когда прибыл в 24.8.41г. Особую Инспекцию ОК НКВД УССР _____

8. Был ли в плену и сколько времени Нет _____

9. Подвергался ли задержаниям на территории, временно занятой противником Нет _____

10. Сохранил ли форму, документы и оружие Нет _____

11. Вышел в одиночку или с группой с Изюмскими-ми ММ _____

12. Результаты расследования Остатки на роботе в арм. НКВД в Запорож. обл. 2 XI. 41г. _____

Зворотній бік картки «співробітника НКВС УРСР, який вийшов із оточення» підполковника Йосипа Любитова. 1941 р. (Архів ГДА СБУ)

Як вже наголошувалося, кожен з оточенців, окрім пояснень на допиті в Особливому відділі військової частин, до якої він дістався, мусив подати письмову доповідну з детальним викладом обставин потрапляння до ворожого кільця та виходу з нього. Якщо це був командир, його чекала більш ретельна перевірка. Пояснення співробітників НКВС, які виходили з ворожого кільця разом з іншими військовиками, використовували як додаткові (альтернативні) дані для з'ясування правдивості свідчень. Так трапилося й під час з'ясування обставин виходу з оточення командування Південно-Західного фронту (ПЗФ). Тоді – 19-21 вересня 1941 р. поблизу хутора Дрюківщина Сенчанського району Полтавської області поруч опинилися: командувач військами фронту М. Кирпонос, начальник особливого

відділу ПЗФ А. Михеев, бійці особистої охорони членів Військради, слухачі школи НКВС УРСР разом з її очільником С. Волчиком та ін. У грудні того ж року, окрім свідчень всіх, хто вижив, вкотре письмові пояснення давали й сержанти державної безпеки, співробітники 1-го відділення 1-го відділу НКВС УРСР Г. Паршин, Т. Разумов та І. Марченко. Згодом – вже у 1943 р. розслідування обставин виходу з ворожого кільця цієї великої групи поновилися [15, 366–379].

Під підозрою були всі, але могли виділятися групи, до яких була особливо прискіплива увага. У НКВС, як у жодному іншому відомстві, ретельно наглядали за своїми співробітниками, особливо тими, хто за тих чи інших обставин певний час перебував на окупованій території. Оточенці опи-

нилися “в авангарді” цієї групи. На кожного, хто залишався в підконтрольних противнику районах або вже вийшов до своїх, заводилися дві (іноді три) спеціальних облікових картки. До першої вносили не лише особові дані, а й свідчення того, хто зустрічав співробітника на окупованій території. Друга (“Облікова картка співробітника НКВС УРСР, який вийшов з оточення”) на лицьовому та зворотному боці містила дванадцять граф: прізвище, ім’я й по батькові, рік народження, спецзвання, посада, коли та де потрапив в оточення, коли й де вийшов з оточення; (на звороті): коли прибув до особливої інспекції відділу кадрів НКВС УРСР, чи був у полоні та скільки часу, чи піддавався затриманню на території, тимчасово окупованій противником, чи зберіг форму, документи і зброю, вийшов один чи з групою; і в останній графі (“Результати розслідування”) фіксувався доленосний вердикт: залишений або звільнений зі служби в органах внутрішніх справ. Іноді цей висновок містив окреме застереження: “...з правом роботи лише в тилу”. Подібний запис фіксувався у справах тих, кому не вдалося переконливо довести свою “бездоганну” поведінку в тилу противника. Ці особи, хоча й зберігали право працювати в радянських органах держбезпеки, цілковитою довірою вже не користувалися і їх допуск до агентурної роботи обмежувався.

Із київського оточення виходила велика група співробітників НКВС УРСР

на чолі з наркомом В. Сергієнком. Вони одними з останніх залишили Київ, прикриваючи відступ регулярних військ та вивівши з ладу 16 підприємств [15, 361]. Колона співробітників наркомату разом із підрозділами міліції, прикордонними та конвойними частинами нараховувала понад 10 тис. осіб, бронетехніку. Але вже через п’ять днів, після бою в районі Барішівки, транспорт покинули й далі проривалися дрібними групами. Нарком В. Сергієнко доручив керівництво наявними силами своєму заступникові по роботі з кадрами Р. Крутову, а сам разом з іншими заступниками – Т. Строкачем і І. Горбенком та декількома молодшими командирами відокремився від основної колони й вирушив у напрямку Чернігівської області. Дорогою вони переодяглися у цивільне, знищили особисті документи. Згодом В. Сергієнко залишив своїх підлеглих й понад місяць переховувався у Харкові. Лише у грудні 1941 р. вийшов сам у розташування радянських військ [7, 1–15]. Та незважаючи на такі обставини й не дуже позитивні відгуки підлеглих про поведінку наркома в оточенні, В. Сергієнко завдяки прихильному ставленню до нього Л. Берії все ж був поновлений на попередній посаді [19]. Проте серед матеріалів слідства є низка нез’ясованих і підозрілих моментів, які в 1954 р. (невдовзі після арешту та розстрілу його високопоставленого покровителя) стали приводом для звільнення В. Сергієнка з МВС. Ідеться про німецький документ щодо розшуку втікачів-військовополоненого Василя Сергієнка, 1902 р. н. та несподівану загибель після

вступу Червоної армії до Харкова власниці квартири, де переховувався нарком [7, 45-51].

Поблажливе ставлення до В. Сергієнка стало приводом для обурення рядових бійців і молодших командирів, які разом із ним виходили з оточення, але після перевірки змушені були відбувати покарання у в'язниці за втрату документів чи зброї. Наприклад, заарештований Фесенко заявляв: “У наркоматі всі падлюки, через наркома Сергієнка ми всі залишилися в оточенні, а він зараз нарком, а ми сидимо в тюрмах, це вийшло через його боягузтво та невміле керівництво групою” [7, 52]. Ще один енкавеєсець Степаненко серед своїх співкамерників також висловлювався доволі гостро: “За те, що потрапили в оточення, виявилися винними ми, і тепер сидимо за це в тюрмі. Тим часом нарком внутрішніх справ Сергієнко покинув усе озброєння та нас, а сам утік і його не арештовують, а от я кинув лише зброю, й мене заарештували” [7, 53].

Повоєнна немилість вищого радянського керівництва до колишнього народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка залишила документальний “слід” для істориків – в архіві збереглися окремі матеріали з розслідування його перебування в оточенні. А от на його заступника – майбутнього керівника партизанського руху в Україні та повоєнного наркома внутрішніх справ Т. Строкача, котрий також потра-

пив в оточення під Києвом, документів перевірки в галузевих державних архівах СБУ та МВС України не виявлено³. Немає жодної згадки про це й у його офіційній біографії [23; 52; 53].

Матеріали слідства у справі заступника начальника особливого відділу 37-ї армії по роботі з агентурою капітана держбезпеки І. Битневського [28], як і спеціальна “картка співробітника НКВС, котрий вийшов з оточення”, дають змогу вичерпно реконструювати обставини тривалого перебування у ворожому тилу та організаційний бік самої перевірки. І. Битневського, який разом із групою командирів і політпрацівників 37-ї армії вийшов до своїх 4 листопада 1941 р. в районі м. Короча, доправили спочатку у штаб 21-ї армії, дислокований у Новому Осколі, а звідти до Воронежа, де перебував особливий відділ Південно-Західного фронту. Тут і відбувалося розслідування – допити й заслуховування свідків. І. Битневський, як ніхто інший, усвідомлював значення та вагу своїх показів. Тому на перших допитах він приховав низку вагомих фактів, зокрема й те, що під час виходу з оточення покинув свого пораненого товариша по службі – начальника 4-го відділення особливого відділу НКВС 37-ї армії Когана, позбувся форми, двічі затримувався німецькими патрулями, певний час проживав в одному з сіл Курської області в місцевої мешканки під виглядом її

³ Справа Т. Строкача донині зберігається в Москві. На запит Галузевого державного архіву МВС України щодо її отримання надійшла відмова. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України є листок обліку кадрів, де Т. Строкач власноруч записав: “35 днів у серпні – вересні 1941 р. спочатку з боями, а потім без боїв виходив з оточення” [3].

чоловіка. Матеріали розслідування надійшли до особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР і лягли в основу документа, складеного вже в Куйбишеві⁴ 11 січня 1942 р.: “Висновок у справі колишнього заступника начальника особливого відділу НКВС 37-ї армії капітана державної безпеки Битневського І. М., який вийшов з оточення противника”. Тут детально описано, як у районі Києва особливий відділ 37-ї армії потрапив у лещата. 24 вересня 1941 р. після бойового зіткнення в районі с. Семенівка штаб 37-ї армії був притиснутий до болота й розсіявся, після чого ті, хто вижив, намагалися прорватися з оточення дрібними групами: “Битневський ішов у групі з начальником політвідділу 37-ї армії бригадним комісаром [Г.] Мішеневим, начальником 4-го відділення особливого відділу 37-ї армії лейтенантом держбезпеки [...] Коганом і льотчиком 52-ї авіадивізії [...] Митрофановим. Перед тим, як виходити з болота, Битневський знищив своє службове посвідчення, запропонувавши зробити це й Когану. 05.10.1941 р., проходячи с. Сосновку, Битневський, Мішенев, Митрофанов і Коган передяглися у цивільне, причому перші троє там само сховали свою особисту зброю, а Коган залишив [її] при собі. У зв’язку з цим Битневський та Мішенев почали наполягати, щоб Коган від них пішов, незважаючи на те, що останній був поранений. 10.10.1941 р. під при-

водом того, що йти великою групою небезпечно, Битневський і Мішенев залишили Когана самого” [5; 6].

Як можемо переконатися, фігурант розслідування мав “гріхи”, за які інших оточенців суворо покарали б. Але цей доволі деталізований документ завершувався неочікуваним вердиктом: “На підставі викладеного, вважати можливим Битневського Ісидора Михайловича залишити на роботі в органах особливого відділу НКВС у тилу”. Свій підпис під таким висновком поставив заступник начальника особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР майор держбезпеки Г. Балябін, а затвердив його співробітник вищого рівня – заступник начальника управління особливих відділів НКВС СРСР Ф. Тутушкін [6]. Отже, не можна виключати факт певної кланової підтримки між “особістами”. До І. Битневського проявили очевидну поблажливність, закривши очі як на факт покинення бойового товариша, так і на те, що, виходячи з оточення, він мав контакт із ворожими солдатами. Згодом, уже при виході на пенсію, ці обставини пригадають, коли І. Битневський наполегливо клопотатиметься про чергову урядову нагороду для себе.

За вищою планкою суворості під час перевірки ставилися до оточенців – бійців та командирів, мобілізованих у, так би мовити, “нелояльних” до радянської влади районах. Це передбачалося не лише відповідними приписами НКВС, а й спеціальною директивою

⁴ Відповідно до спільного наказу НКДБ та НКВС СРСР від 16 липня 1941 р., відділ кадрів наркомату внутрішніх справ евакуювався з Москви до Куйбишева.

Й. Сталіна та Л. Мехліса № 090 від 20 липня 1941 р. про завдання військових комісарів і політпрацівників у Червоній армії. У документі зазначалося, що “серед мобілізованих у західних областях України, Білорусії, а також серед мобілізованих у Молдавії, Буковині та Прибалтиці виявилася значна кількість зрадників”. Наказувалося осіб, які потрапили в оточення у згаданих регіонах і вийшли звідти поодиночці чи групами, у тому числі командирів та політпрацівників, перевіряти особливо ретельно, спільно з особливими відділами, “для того, аби в наші частини не зміг пробраться жоден шпигун” [17, 48–51].

Члени ВКП(б) піддавалися подвійній перевірці. Ними займалися політоргани Червоної армії. Окрім стандартної процедури в особливих відділах, на них чекав ще й прискіпливий допит у парткомісіях військових частин⁵, які прагнули з’ясувати обставини втрати партійного квитка. Отже, оточенням, котрі пройшли крізь “сито” перевірки контррозвідки, загрожувало ще одне серйозне (з наслідками) покарання – виключення з партії. Наприклад, із доповідної записки відповідального секретаря парткомісії при політуправлінні Південно-Західного фронту полкового комісара Добрякова начальникові політуправління дивізійному комісарові С. Галаджеву можна дізнатися, що за період

з 1 вересня 1941 до 1 січня 1942 рр. на розгляд надійшло 1470 справ комуністів, які вийшли з окупованої території без партдокументів. Ретельно розбираючи їх, устигли перевірити лише 697 справ. У документі зазначалося: “[...] частина товаришів, особливо молоді політпрацівники, опинившись на території, зайнятій противником, розгубилася, запанікувала, а дехто перелякався. Побоюючись затримання німцями, удалися до знищення партійних квитків. Із 697 справ 451 випадок знищення партійних документів пояснюється тим, що товариші вважали, ніби вони не вийдуть з території, тимчасово окупованої противником” [19].

Парткомісія при політичному управлінні Південно-Західного фронту, дислокована спочатку у Воронежі, а згодом – в Урюпінську, упродовж 25 вересня 1941 – 16 лютого 1942 рр. розглянула 241 справу [19]. Більшість перевірених виключали з партії з такими формулюваннями: “Знищив партійні документи та особисту зброю”, “Виявив боягузтво в оточенні, не чинив спротиву” [19]. Частині таких комуністів уже пізніше вдалося поновити своє членство в партії, а деякі так і залишилися поза нею й вимушено по війні проходили додаткові перевірки. Декому пощастило: їх не виключили з партії, обмежившись доганями.

Ще однією категорією військово-

⁵ Партійна комісія – колегіальний орган при політвідділі з’єднання, армії, політуправлінні фронту тощо. Розглядала персональні справи комуністів, у тому числі питання прийому до лав ВКП(б). У своїй роботі керувалася статутом партії, наказом Ставки ВГК № 270, а також директивами голови ДКО СРСР Й. Сталіна та начальника політуправління Червоної армії Л. Мехліса.

службовців, які пробивалися до Червоної армії з окупованих Вермахтом територій, виходячи з оточення чи тікаючи з полону, до котрих особливо прискіпливо ставилися під час перевірки, були жінки. Саме про них йшлося у листі наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії до Й. Сталіна, датованого 24 листопада 1941 р. Дописувач інформував, що відповідні підрозділи НКВС отримали вказівку обов'язково “затримувати і допитувати жінок, які нині працюють [у статусі вільнонайманих, або несуть службу] в частинах Червоної армії, а до того були в полоні”. Окрім іншого, наголошувалося, що співробітникам згаданого відомства приписується надзвичайно прискіпливо розпитувати їх про обставини знаходження в полоні, виходу з окупованої території. Запідозрених у шпигунстві чи провокаційній діяльності наказувалося арештовувати [40, 36].

Про наслідки виконання цих приписів Л. Берії можна знайти інформацію у документах політуправлінь армій та фронтів. До такої спецперевірки потрапила досить специфічна категорія осіб, яка не вписується у загальні уявлення, сформовані художньою чи мемуарною літературою про оточенців. Ідеться про жінок, які служили в Червоній армії у статусі вільнонайманих, а згодом під час несприятливих подій на фронті потрапили до ворожого “кільця” противника. Їх доля складалася подекуди не менш трагічно, ніж у тих вояків радянських збройних сил. Зокрема, на початку

грудня 1941 р. під час перевірки частин, госпіталів та установ 5-ї армії Західного фронту, було звільнено 25 жінок вільнонайманих. Багатьох з них обвинувачували в тому, що вони “вийшли з німецького оточення”, “перебували на території, зайнятій німцями понад 2 місяці” [19].

Як ми бачимо з наведених прикладів, на початок грудня 1941 р. в багатьох випадках стихійно, склалася організаційні практики роботи з тими червоноармійцями, хто повернувся з оточення. Під підозру потрапляли всі, але виділялися й окремі групи, до яких вимагалася особливо прискіплива увага. Перевірку здійснювали як на лінії фронту, у бойових військових частинах, так і в тилу і пересильних пунктах. Практика показала, спецперевірки оточенців, здійснювані у фронтових умовах або у ближньому тилу, були, на переконання каральних органів, малоефективними. Тож після контрнаступу під Москвою, коли кількість осіб, які підлягали фільтрації, почала знову зростати з кожним днем, відбулася інституалізація спецперевірки різних категорій оточенців та інших військовослужбовців, які виходили з окупованих територій.

27 грудня 1941 р. вийшла постанова ДКО № 1069 цт, яка передбачала створення спеціальних таборів з метою “виявлення серед колишніх військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні та в оточенні, зрадників Батьківщини, шпигунів і дезертирів”⁶. Усі сім пунктів документа присвячувалися

⁶ У лютому 1945 р. спецтабори перейменували на перевірконо-фільтраційні.

організаційним питанням. Передусім в армійському тилу наказувалося створити збірно-пересильні пункти, де планувалося концентрувати згадані категорії осіб. Військовим радам фронтів та армій, а також командуванню з'єднань і підрозділів приписувалося конвоювати затриманих до збірно-пересильних пунктів, підпорядкованих наркоматові оборони. І вже звідти цих людей групами належало організовано переправляти до новостворених під егідою НКВС СРСР чотирьох спецтаборів⁷, де співробітники особливих відділів (використовуючи свої спеціальні знання, методи та навички) мали забезпечити ретельне “просіювання” всіх, хто потрапив до цих місць тимчасового позбавлення волі. Колишніх бранців та оточенців Південно-Західного й Брянського фронтів передбачалося утримувати в таборі, створеному в Тамбовській області. П'ятий пункт постанови приписував усіх осіб, стосовно яких табірними особливими відділами “не буде встановлено компрометуючих матеріалів”, передавати відповідним військкоматам, звідки направляти до підрозділів діючої армії [10]. Навіть особливо не вчитуючись у зміст документа, упадає в очі офіційно проголошена нова лінія стосовно бійців та командирів, які опинилися в полоні чи оточенні. Відтепер вони ставали “колишніми військовослужбовцями Червоної армії” або спецконтингентом. Останнє визначення застосовували щодо в'язнів системи ГУЛАГ.

Умови та порядок утримання у спецтаборах військовослужбовців, котрі вийшли з оточення, регулювалися спеціальною інструкцією, оголошеною наказом НКВС СРСР від 13 січня 1942 р. Організаційні питання покладалися на управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих. Територія табору мала огорожуватися колючим дротом, його охорона доручалася конвойним військам НКВС, утримуваним тут заборонялося виходити за межі, листуватися з родичами. Військовослужбовців після відповідної перевірки (в разі позитивних висновків) приписувалося звільняти й направляти до військкоматів для подальшого включення у частини діючої армії. Цікаво, що між тимчасово позбавленими волі зберігалися статутні відносини та субординація. До того ж усі військові, як і раніше, носили форму зі знаками розрізнення [57, 38–39]. Утім, прописані на папері правила були дуже далекими від реального життя. Людей випробували не лише недовірою, допитами та знущаннями, а й складними побутовими умовами, тривалим очікуванням на вирішення їхньої долі.

Стратегічний перелом у перебігу війни спричинив певні зміни у ставленні до колишніх оточенців. Вище керівництво держави дещо скорегувало свою репресивну політику, спростивши процедуру перевірки. Згідно з наказом ДКО № 2779 від 21 січня 1943 р., оточенців та визволених із полону військовиків у

⁷ Для Карельського, Ленінградського, Волховського та Північно-Західного фронтів передбачалося створити табір у Вологодській, для Західного й Калінінського – в Ивановській, для Південного фронту – у Сталінградській областях.

збірно-пересильних пунктах НКО (а не у спецтаборах, як раніше – авт.) мали перевіряти армійські комісії⁸. Молодший комсклад та рядових, на яких не знайшли “компромату”, відправляли до прифронтових запасних збірних пунктів для подальшого поповнення армійських частин, натомість представників командного й політичного складу – у розпорядження командування для отримання відповідних призначень. Тих, кого визнали “нестійким, ворожим елементом”, етапували до вже згаданих спецтаборів НКВС для глибшої перевірки [48, 308].

Для командирів Червоної армії, які навіть після ретельної фільтрації залишалися під підозрою НКВС, винайшли спеціальне визначення-тавро: “пройшов перевірку частково”. Їм вище військове командування також знайшло застосування на фронті – у створених згідно з наказом наркома оборони СРСР від 1 серпня 1943 р. окремих штурмових стрілецьких батальйонах⁹, які використовувалися на “найбільш активних ділянках фронту”. Штурмовиків, котрі йшли попереду основних сил, у військовому середовищі називали “смертниками”, адже втрати серед них були найбільшими. Спочатку (до 25 серпня)

такі підрозділи планувалося створити лише в Московському, Приволзькому та Сталінградському військових округах. Але пізніше, упродовж року, їх було сформовано, зокрема, на 2–4-му Українських фронтах. Включення колишніх оточенців та військовополонених до згаданих частин (кожна чисельністю 927 осіб) аргументувалося наданням їм “можливості [...] зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині”. Встановлювався термін перебування в окремих штурмових стрілецьких батальйонах – два місяці “участі в боях”. Нагороджені орденами за виявлену хоробрість або у випадку поранення переводилися до польових підрозділів на відповідні командно-начальницькі посади. В умовах війни важливим положенням наказу про організаційні особливості штурмових формувань було те, що для родин командирів, у тому числі оточенців, які ввійшли до складу батальйонів зі спецтаборів НКВС, зберігалось грошове забезпечення [19, 70 – 71]. Станом на 1 жовтня 1944 р. зі спеціальних таборів до штурмбатів прибуло 18 382 командири [8, 229–230]. За даними Комісії з реабілітації жертв політичних репресій при Президенті РФ, до штурмових батальйонів за весь

⁸ На початку 1942 р. схожу ініціативу намагався реалізувати полковий комісар І. Пономарьов (10-та армія Західного фронту), який своїм усним розпорядженням на одному з пересильних пунктів почав формувати армійський запасний полк із колишніх оточенців. Тодішній командувач Західного фронту Г. Жуков 15 лютого 1942 р. заборонив створення таких підрозділів у спеціальному наказі, зовні просякнутому турботою про стан функціонування збірно-пересильних пунктів і здоров'я людей [20].

⁹ Публіцисти та навіть історики часто плутають штурмовиків зі штрафниками. Також помилково стверджують, що оточенців серед останніх не було. Це не так. У штрафні підрозділи, відповідно до наказів НКО № 227 від 28 липня та № 298 від 28 вересня 1942 р., направлялися командири й рядові бійці, засуджені військовими трибуналами з відтермінуванням виконання вироку. Оскільки серед оточенців були й такі, хто отримав відповідну кримінальну статтю, то їх наявність у штрафних підрозділах цілком очевидна.

період війни було передано близько 25 тис. військовослужбовців Червоної армії, які вийшли з оточення та звільнилися з полону [32, 257].

Із початком очищення радянських територій від військ нацистської Німеччини та її союзників проблемою оточенців, інших категорій “підозрілих елементів” почали займатися й територіальні підрозділи НКВС. У циркулярі наркомату внутрішніх справ СРСР від 18 лютого 1942 р. про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території оточенці потрапили до першого персоніфікованого переліку осіб – потенційних “зрадників” та “колабораціоністів”. Вони згадувалися в пункті “ж” і підлягали не лише взяттю на агентурний облік, а й арешту [4, 104–108]. Утім, ця репресивна директива, особливо на території України, яка в той період була ще майже повністю окупованою, практично не виконувалася. Натомість контроль за колишніми оточенцями залишався таким самим пильним, як і раніше. Спеціально організовані оперативні групи НКВС збирали дані про “ворожі, ненадійні та підозрілі” категорії осіб. Циркуляром НКВС УРСР від 30 березня 1942 р. заступник начальника 1-го (розвідувального) управління цього відомства В. Карлін, який перебував о тій порі у Старобільську, вимагав від своїх підлеглих встановити кількість згаданого “спецконтингенту” в кожній з окупованих областей. Серед них називалися й ті, хто “потрапив в оточення та не перейшов на бік радянських військ”, а також особи призовного складу, не

мобілізовані в армію й не евакуйовані в тил [4, 115–16]. Отже, як і раніше, визначався “гріх” багатьох: свідоме чи вимушене перебування на окупованій території. Уже 7 липня 1942 р. (навздогін до згаданої березневої) з’явилася директива НКВС СРСР № 265 про посилення боротьби з дезертирством та ухиленням від військової служби. У документі приписувалося особливо ретельно контролювати й суворо перевіряти громадян, які стояли на військовому обліку, “з числа евакуйованих і тих, хто вийшов з оточення, німецького полону, підозрілих за антирадянську роботу, шпигунство та диверсії” [16, 18].

Аналіз згаданих приписів дає змогу зрозуміти, що, окрім суто репресивної мети, НКВС шукав потенційні людські ресурси для наступної, так званої повторної мобілізації. Інформація про виявлення колишніх оточенців почала надходити доволі оперативно. Наприклад, за даними НКВС УРСР, на 15 березня 1943 р. з відвойованої в нацистів частини Ворошиловградської області мобілізовано до військ Південно-Західного фронту 37 452 особи, з яких у тому числі 25 674 визнано придатними до стройової, 5044 – нестройової служби, 6704 оточенців і колишніх радянських полонених зарахували до запасних підрозділів Червоної армії [43, 396].

Під час активних наступальних боїв на території України почав змінюватися склад утримуваного у спецтаборах на фільтрації контингенту. Тепер до військовиків додалися й ті, кого підозрювали у співпраці з окупаційною владою.

Їх у документах іменували “другою обліковою категорією”. Поступово змінювалася й дислокація спеціальних таборів. Якщо на початку їх існування домінувала доцільність організації таких установ якомога ближче до лінії фронту з метою оптимізації фільтрації, то тепер їх розгортання орієнтувалося на потреби економіки у трудових ресурсах, наближенні до конкретних промислових об’єктів, де відчувався брак робочих рук (здебільшого видобувна галузь)¹⁰. Про це свідчать і спогади бійців розформованої Житомирської партизанської дивізії С. Малікова, колишніх червоноармійців-оточенців, які в 1944 р. проходили перевірку у фільтраційному таборі № 240 у м. Сталіно. Їм не лише заборонили листування, а й позбавили права носити військову форму. Керівництво та охорона спецтабору, самочинно зрівнявши їх у правах із колишніми поліцейськими та старостами, які утримувалися тут, практикували побої та моральні приниження. Спроби пояснити, що партизани й поліцаї – це не одне і те саме, призводили тільки до посилення режиму утримання. Після проходження перевірки одного з колишніх оточенців, а згодом партизана, зарахували до штату заводу у Харцизьку, решту його товаришів чекала гірша доля: розжалувані в рядові бійці вони продовжили війну у штрафному батальйоні [2, 3]. Частина колишніх партизанів, котрі мали офі-

церські звання, включили до сформованих на базі спецтабору № 240 18-го та 19-го окремих штурмових стрілецьких батальйонів [2, 4-6]. Старший лейтенант І. Коржик (він, як і решта, також пройшов оточення, партизанський загін, а згодом і спецтабори) вже по війні, розмірковуючи над причинами такого поведіння, слушно зауважував: “[...] провина полягала лише в одному: після потрапляння в оточення 1941 р. під Києвом такі, як я, мали застрелитися” [50].

Щодо колишніх оточенців розгорталися й інші, трагічніші, події. Так, 17 березня 1943 р. на території Кіровоградської області заарештували О. Чичканова (1895 р. н., члена ВКП(б), командира 189-ї стрілецької дивізії), який проживав під окупацією. На допитах він визнав те, що вимагали від нього слідчі: “Злочинно керував військами, унаслідок чого у серпні 1941 р. потрапив в оточення, піддався паніці, кинув доручені йому війська, знищив партквиток, посвідчення особи – генерала Червоної армії, викинув зброю й з поля бою втік до німецького тилу”. Єдине, чого він не визнав – “зв’язок із німцями” [35, 754]. 21 серпня 1952 р. О. Чичканова було засуджено за ст. 193-17“а” КК на 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1953 р.

Загалом у 1943 р. на очищених від Вермахту радянських територіях підрозділи НКВС з охорони тилу діючої

¹⁰ В інформації наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії для голови радянського уряду В. Молотова про організацію перевірки у спецтаборах НКВС бійців та командирів Червоної армії повідомлялося, що всі спеціальні табори на жовтень 1944 р. організовано при промислових підприємствах і за час перевірки військовослужбовці використовуються на роботах [8, 232].

армії затримали для перевірки 931 549 осіб (у тому числі 582 515 військово-службовців, дезертирів, тих, хто відстав від своїх частин, мав невідповідні документи тощо). Серед останніх оточенці становили 18 086 осіб [9, 9-13].

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення Червоною армією бойових дій на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного розподілу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а головне, створення спеціальної структури для репатріації радянських громадян – усі ці обставини внесли певні корективи до порядку перевірки військовополонених та оточенців. Постанова ДКО № 6884 с від 24 жовтня 1944 р. приписувала рядових бійців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти для перевірки до спеціальних запасних частини військових округів. Ті, хто не викликав підозр, мали поповнювати війська фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (колишніх поліцейських, власівців, комбатантів різноманітних формувань Вермахту) відправляли до спецтаборів НКВС для подальшої їх перевірки органами держбезпеки та “Смерш” НКО. Як і раніше, усіх офіцерів, визнаних “ненадійними” чи “підозрілими”, звідти направляли на формування штурмових батальйонів [8, 229–230]. Окремим пунктом у постанові йшлося про передачу “військовополонених та оточенців рядового й сержантського складу”

після їх перевірки в “робітничі кадри промисловості, або використовувати на будовах НКВС, а також для служби з охорони спецтаборів і таборів ГУЛАГ НКВС СРСР” [8, 229–230]. “Передача в робітничі кадри промисловості” нормальною мовою означала ніщо інше, як кріпацтво й фактичне позбавлення волі таких працівників (колишніх оточенців і військовополонених) при шахтах та на заводах. Єдине, що відрізняло їх від в’язнів системи ГУЛАГ – це відсутність конвою. У спільній постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У про мобілізацію робітників для вугільної промисловості Донбасу від 13 травня 1944 р., мобілізованим, у тому числі колишнім оточенцям, рекомендувалося “перевозити свої родини до місця постійної роботи на підприємствах наркомвугілля” [1]. Оскільки термін їх перебування при шахті чи на будівництві був невизначеним, влада “великодушно” дозволяла родинам об’єднатися. Лише після смерті Й. Сталіна в 1950-х рр. ці люди змогли повернутися додому, влаштувати своє життя за власним вибором, хоча й під пильним наглядом влади.

Згідно з довідкою наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, із 354 592 осіб, які на жовтень 1944 р. пройшли через спецтабори, у промисловість було відправлено порівняно незначну кількість – 30 749. Тривала війна, потреба в поповненні для армії не зменшувалася, тому більшість із загальної кількості утримуваних у спецтаборах, тобто 231 034 особи, повернулися до військових частин через військкомати. Решта направляли-

ся до штурмових батальйонів – 18 382, у тому числі 16 163 офіцери, 2219 рядових і сержантів, та до конвойних військ – 5924. Арештовано й засуджено за різними обвинуваченнями – 11 556 осіб. На час складання довідки у спецтаборах продовжували перебувати 51 601 особа, серед них 5657 офіцерів [8, 232]. Як і раніше, у всіх документах репресивного характеру категорії в'язнів подавалися однією спільною статистикою – без поділу на колишніх військовополонених та оточенців. Завершення війни з нацизмом не зменшило “пильності” органів держбезпеки у ставленні до колишніх оточенців. Для тих, хто пройшов чистилище перевірок і спецтаборів, пониження та безпідставні звинувачення на цьому не вичерпувалися. Більше того, після війни почалися повторні перевірки, арешти, службові розслідування. На повсякденному рівні недовіра й підозра часто призводили до позбавлення можливості здобути освіту, мати гідну професію, просуватися по службі, змінити місце проживання.

Лише у спільній постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. “Про усунення наслідків грубих порушень законності у ставленні до колишніх військовополонених і членів їх родин”, де знову ж таки через кому згадувалися оточенці та полонені, засуджувалася згубна практика політичної недовіри до цих людей [47, 92–94]. У документі було зафіксовано наміри припинити переслідування вказаних категорій учасників війни та почати заходи з відновлення їхніх громадянських

прав. Невдовзі, 23 липня, директивною заступника міністра оборони СРСР наказувалося весь час, який оточенці перебували на спецперевірці та у штурмових батальйонах, зарахувати до загального терміну служби в армії [47, 94–96]. Але, незважаючи на такі декларації, ці люди (як і їхні родичі) продовжували перебувати “під ковпаком”. До кінця свого життя, заповнюючи службові анкети, вони писали: “Перебував на окупованій території [стільки-то] днів. Із ворожого оточення вийшов поблизу [такого-то населеного пункту]. Перевірку пройшов в особливому відділі [такого-то] фронту”. Вони вже й були начебто “чистими”: пройшли спецперевірку, спокутували свої “гріхи”, але все ж до кінця 1980-х рр. їм нагадували: ти – людина “не зовсім радянська”, адже “був”, “перебував”, “брав участь”... Довгий час боялися навіть згадувати події війни, унаслідок яких опинилися в оточенні.

Висновки. Гіпертрофована підозрливість влади, бажання будь-що власну відповідальність за стратегічні прораханки перекласти на плечі звичайних вояків і, зрештою, намагання тримати у страху всіх без винятку спричинили появу зловісної коми в документах репресивного характеру, котра зрівняла в безправ'ї тисячі людей, на багато років визначивши їх статус у суспільстві. Тоталітарний режим беззастережно узурпував лаври переможця у війні, відібравши це право у солдатів та офіцерів, які ціною свого життя і здоров'я боролися з нацизмом.

Список використаних джерел і літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.2, оп.7, спр. 979, арк.106–109.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1364, арк. 3–7.
3. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 107, арк. 63–66.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України, (далі ГДА СБУ), ф. 16, оп. 35, спр. 2.
5. ГДА СБУ, ф. 12, спр. 10874, ч. 2.
6. ГДА СБУ, ф. 12, спр. 10874, ч. 3
7. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 410.
8. Государственный архив Российской Федерации, (далі – ГАРФ), ф. 9401, оп. 2, д. 64.
9. ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 64.
10. Постанова ДКО № 1069 сс від 27 грудня 1941 р. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://bdsa.ru/совнарком-1941-год/2056-640-1069-27-1941> останній перегляд 31.03.2020.
11. 1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание. – Кн. 2: Документы и материалы / Ред. кол.: А. А. Коваленя, В. А. Смолий, А. О. Чубарьян. РАН. Институт всеобщей истории; НАН Украины. Институт истории Украины; НАН Беларуси. Институт истории. – М.: ОЛМА МедиаГрупп, 2011. – 720 с.
12. Зимняя война 1939-1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / Авт.- сост. В. С. Христофоров, А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Ю. Л. Дьяков и др. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2009 – 816 с.
13. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Авт. та упорядн.: Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
14. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док.: В 8 т. – Т.2. – Кн.1: Начало: 22 июня – 31 августа 1941 г. – Москва, 2000.
15. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т. 2. – Кн. 2.– Москва, 2000.
16. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т. 3. – Кн. 2: От обороны к наступлению: 1 июля – 31 декабря 1942 г. – Москва, 2003.
17. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934-1941 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/gb444.htm>
18. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. / Верхов. суд України ; за ред. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997, – 464 с.
19. Русский архив: Великая Отечественная: Главные политические органы, Т. 17-6 (1-2), Москва : ТЕРРА, 1996. – С.48–51.
20. Русский архив: Великая Отечественная: Курская битва. Документы и материалы 27 марта – 23 августа 1943 г. Т. 15 (4 – 4)., Москва: ТЕРРА, 1997, с. 70 –71.

21. Скрытая правда войны. 1941 год: неизвестные документы/ Вступ. ст., сост., коммент. П. Н. Кнышевского, О. Ю. Васильевой, В. В. Высоцкого, С. А. Соломатина, – Москва: Русская книга, 1992. – 382 с.
22. Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – Москва, 1957. – 531 с.
23. 1941 год – уроки и выводы. – Москва, 1992. – 183 с.;
24. Overmans R. Die Kriegsgefangenepolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd.9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005.
25. Автомонов П. Ф. Отчизны выполняя приказанье: О начальнике Украинского штаба партизанского движения Т. А. Строкаче. – Москва, 1975. – 104 с.
26. Баграмян И. Х. Так начиналась война. – Москва, 1971. – 226 с.
27. Башмаков П. П. Окруженцы. – Брянск, 2002. – 231 с.
28. Бетелл Н. Последняя тайна. – Москва, 1992. – 256 с.
29. Быков К. Величайшая военная катастрофа: Киевский “котёл”. – Москва, 2008. – 496 с.
30. Вронська Т., Ляковська С. Кар’єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №2 (37). – С.207–235.
31. Грицюк В. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941–1944 рр. // Краєзнавство. – 2012. – №2. – С.97–105.
32. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – К., 2010. – 149 с.
33. Дембицкий Н. П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн. 2. – Москва, 2004. – С.257.
34. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті "Україна" (1941-1944 роки) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 173 с.
35. Долматовский Е. А. Зеленая брама.– Москва, 1985. – 328с.
36. Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – Москва, 2006. – 754 с.
37. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.
38. Исаев А. В. Котлы 41-го: История Великой Отечественной войны, которую мы не знали. – Москва, 2005. – 400 с.
39. Казанцев А. С. Третьясила.– Франкфурт-на-Майне, 1972. – 761 с.
40. Капась Іван. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.); наук. ред. Т. В. Вронська; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. – Київ: К.І.С, 2016. – 208 с.
41. Кузнецов М. В. В угоду Сталину. – Лондон, 1968. – 93 с.

42. Латышев А. В. Система проверки военнослужащих Красной Армии, вернувшихся из плена и окружения: 1941–1945 гг., : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Моск. госуд. ун-тет им. Ломоносова, – Москва, 2016, 253 с.
43. Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 р. // Краєзнавство. – 2012. – №2. – С.91–97.
44. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997 – С. 396.
45. Пережогин В. А. Из окружения и плена в партизаны // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 45–53.
46. Петрушин А. Окружение: Исторический очерк // Тюменский курьер. – 2006. – № 6–7.
47. Попель Н. К. В тяжкую пору. – Москва, 1959. – 336 с.
48. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території України 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси у 2 кн. – Кн.1. – К., 2010. – С. 308.
49. Рыбченков Геннадий. Достоин награды Орденом Ленина... // Украина – центр. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.uc.kr.ua/povijcuk/>
50. Рубцов Ю. В. Кому отбывать срок до ордена, ну а кому – до “вышки” // Независимое военное обозрение. – 2006. – 28 апреля [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sunapse.ru/rushistory/Oruzie/Oruzie39.html>
51. Савина Т. Фильтрацию прошёл // Отчий край. – 1996. – № 2. – С. 197–199.
52. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. – Ч. 1/2. – Париж, 1973. – 607 с.
53. Строкач Тимофій Амвросійович // Енциклопедія історії України. – Т. 9: Прил – С. – К., 2012. – С. 870.
54. Строкач Тимофій Амвросійович [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://uk.wikipedia.org/wiki/Строкач_Тимофій_Амвросійович.
55. Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. – Москва, 1996. – 543 с.
56. Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение / Лугин И. Я. Пол глотка свободы. – Париж, 1987. – 226 с.
57. Шевченко В. В. Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4: Отечественная история. – Вып. 2 (18). – Волгоград, 2010. – С. 38–43.

References

1. Dembitskii N.P. (2004). Sud'ba plennykh. In War and Society, 1941–1945: (Book.2). Moscow, 232–264. [Russian]
2. Dereyko II (2012) Miscevi formuvania nimec'koiarmii ta policii u raichskomisariata Ukraina (1941–1944 roky). Kyiv: Institute of History of Ukraine. 173. [in Ukrainian].

3. Hrytsiuk V. M. (2010) Strategichni i frontovi operacii Velykoi Vitchyznyanoi viyny na terenakh Ukrainy. (Vol. 1: Sciences of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 150 [in Ukrainian]
4. Hrytsiuk Valery (2011). Operacii z otochenya naPravoberezhnii Ukraini: 1941–1944 roky. in: Krayeznavstvo, 2, 97-105. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2011_2_97 [in Ukrainian]
5. Isaev A.V. (2005).Kotly 1941-go: IstoriaVelikoi Otechestvennoivoiny, kotoruyu my neznali. Moscow, 400. [Russian]
6. Ivanova G.M. (2006). Istoria Gulaga, 1918–1958: socialno-ekonomicheskii i pravovoi aspekty. Moscow, 438. [Russian]
7. Kapas Ivan (2016). Radyanskyi rukh oporu v Ukraini: organisacia, legitymacia, memorializacia (1941–1953 roky.). Kyiv: K.I.S., 208. [in Ukrainian]
8. Kovalenia A.A., Smolii V.A., Chubarian A.O. et; al. (eds.) (2011). 1941 god: Strana v ognye. Dokumenty i Materialy. (Vol. 2). Moscow: OLMA media Group, 2011. [Russian]
9. Latyshev Artem (2017) Sistema proverki voennosluzhshikh Krasnoi armii, vernuvshykhysya iz plena i okruzhenia: 1941-1945. (Candidate'sthesis), Moscow. [Russian]
10. Marinchenko Alexander (2011) Boyovi dii radyans'kykh vijsk v umovakh lokalnykh otochen' na terytorii Ukrainy v litku 1941 roku. Krayeznavstvo.2, 91-97, Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2011_2_91 [in Ukrainian]
11. Mukovskiy I., Lysenko O. (1997). Zvytiaga i zhertovnist': Ukrainci nafrontakh Druhoi svitivoi viyny. Kyiv: Search - ed. Agency "Memorial Book of Ukraine", 567. [in Ukrainian]
12. Rybchenko L (2010). Radyans'ki vijs'kovim obilizacii 1943 naterytorii Ukrainy 1941–1945. In: Ukraina u Drugii svitivii vi'ni: poglyad z XXI stolittya. (Vol. 1). Kyiv, 308. [in Ukrainian]
13. Shevchenko V. V. (2010) Soderzhanye byvshykh voennosluzhashchykh v spetslaheriakh v 1942–1946 hh. Vestnyk Volhohradskoho hosudarstvennoho unyversyteta, 2 (18), 38–43. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezhim-soderzhaniya-byvshih-voennosluzhaschih-v-spetslageryah-v-1942-1946-godah/viewer> [in Russian]
14. Vronska T., Lyaskovska S. (2011). Kariera I. Bytnevskoho v konteksti istorii spetssluzhb radianskoj Ukrainy. Archives VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2 (37), 207-235. http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2011_2_207 [in Ukrainian]
15. Vronska T., Zabolotna T., Kokin S.A., Lysenko O.E., Pastushenko T.V., (eds) (2014) Kyiv: viina, vlada, suspilstvo. 1939-1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta natsystskoi okupatsiinoi administratsii. Tempora, (Kyiv, 2014), 864 [in Ukrainianand Russian]
16. Zviahyntsev. V. (2006). Voinana vesakh Femidy: voina 1941–1945 hh. v materyalakh sledstvenno-sudebnykh del. Moscow, 754. [in Russian]

Tamara Vronska, Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Lecturer, Ye. Berezniak Military Diplomatic Academy (Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
Dr. Tetiana Pastushenko, Research Associate, Institute of History of Ukraine, Vul. Hrushevs-koho 4, Office 503, Kyiv, Ukraine, 01001
Tel: (+38044) 278 60 97 (work.) e-mail: tetiana_p@ukr.net , tetianka.p@gmail.com

“ENCIRCLED-PEOPLE” OF SECOND WORLD WAR: SURVIVAL STRATEGIES, PROCEDURE TO CHECKING AND PUNITIVE PRACTICES

In this article raised the problems the so-called Encircled-people (in Ukrainian otohentsiv in Russian okruzhentsev), are soldiers and commanders of the Red Army, who, was surrounded by enemy forces and were later able to reach the location of Soviet units. But the deadly danger of marching on the rear of the enemy, fear of being captured or killed, was only part of these people's history. After return these encircled-people “to his”, awaited their distrust, unfounded accusation and often severe punishment. Until this time in most of the research one important detail went unnoticed. It is that in directives of repressive nature the people who come out from encirclement and prisoners of war mentioned across comma. This is the punctuation mark used to separate words and phrases. In the years of the war this became the fatal link to which these categories of military were actually identified in socio-legal status and together called as “traitor or deserter”.

Based on the analysis of legislative acts, reports, archival investigations, a wide range of other sources, the article analyzes the evolution of the attitude of the Stalinist regime and its punitive and repressive bodies to this category of military. The focus of the study is on the principles and features of the procedure of check, punitive practices and the social and legal consequences of discrimination against “encircled-people”, extending over several post-war decades. In addition to counterintelligence participated to the check the party commissions of military units. The study also presents the specifics a procedure to check of commanders and soldiers of the Red Army, officers of the Soviet secret services, women as military and as civilian personnel. Examples of individual stories show that, as a rule, the mere fact of being the military in encirclement became an additional aggravating circumstance in their careers and personal lives, often having fatal consequences.

Keywords: *Second world war, otohentsi, “encircled-people”, Red army, NKVD, check, filtration, special camp, penal battalions, special departments.*